

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТЕАТР ӨНЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мирболатов Сәкен Мирболатұлы saken93.93@mail.ru Тарихшы-зерттеуші мамандығының 1 курс докторанты Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы Ғылыми жетекшісі, т.ғ.к., профессор - Шашаев Әуезхан Кәдіржанұлы

Бұл мақалада Қазақстандағы ең алғашқы кәсіби театрдың қалыптасу тарихы қарастырылады. Қазақ ұлттық театрының негізі 1926 жылы Қызылорда қаласында қаланғаны және оның даму кезеңдері сипатталады. Театр өнерінің қалыптасуына ықпал еткен қазақ мәдениетінің дәстүрлі түрлері мен алғашқы қойылымдар туралы мәліметтер беріледі. Сонымен қатар, театрдың Алматыға көшірілуі, ұлттық драматургия мен актерлік шеберліктің дамуы 23 талқыланады. Белгілі актерлер мен режиссерлердің үлесі атап өтіліп, қазіргі Қазақстан театр өнерінің жағдайы баяндалады. Мақала қазақ театр өнерінің кәсіби деңгейге көтерілуіне тарихи шолу жасап, оның мәдени мұра ретінде маңыздылығын көрсетеді. Кілт сөздер: Қазақстан театры, қазақ ұлттық театры, драма театры, Қызылорда театры, М. Әуезов, Ш. Айманов, қазақ драматургиясы, актерлік шеберлік, театр өнері, мәдени мұра. Қазақстандағы театр өнерінің бастауы Қазақстандағы театр өнерінің тарихы ХХ ғасырдың басынан бастау алады. Қазақ халқының дәстүрлі өнері, оның ішінде айтыс, жыр, терме, халықтық ойындар мен сахналық қойылымдарға ұқсас элементтері бар рәсімдер, театр өнерінің дамуына негіз болды. Дегенмен кәсіби театрдың қалыптасуы белгілі бір кезеңдерден өтті. - ХІХ ғасырдың 2-жартысында Орал (1859), Орынбор (1869) және Омбы (1875) қалаларында орыс театрлары құрылды; - 1890 жылы Семейде «Музыкалық-драмалық өнерді сүйшілер қоғамы» құрылды; - 1905-1907 жылдары Қызылжарда (Петропавл), Оралда, Орынборда, Семейде татарлардың саяхатшы труппалары өнер көрсетті; - 1910 жылдан бастап Қазақ көркемөнерпаздар үйірмесі қалыптаса бастады; - 1918 жылы Алматы (бұрынғы Верный), Семей, Петропавл және басқа қалаларда бірқатар орыс драма театрлары ашылды. Ұлттың мәдениет тарихындағы маңызды оқиға 1926 жылы Қызылордада Қазақ драма театрының ашылуы болды. Қазақ ұлттық театрының негізі Қазақстандағы ең алғашқы театр 1926 жылы 13 қаңтарда Қызылорда қаласында ашылды. Бұл театр қазіргі Қазақ ұлттық академиялық драма театрының бастауы болды. Оның алғашқы атауы – Қазақ мемлекеттік драма театры. Театрдың ашылуына Қазақ әдебиеті мен өнерінің көрнекті өкілдері белсене атсалысты. Олардың қатарында Қ. Қуанышбаев, С. Қожамқұлов, Е. Өмірзақов сияқты сахна шеберлері болды. Театрдың алғашқы қойылымы – Қ.Кемеңгерұлының «Алтын сақа» пьесасы. Сонымен қатар, театр сахнасында М. Әуезовтің «Еңлік-Кебек» және «Қаракөз» пьесалары қойылып, Қазақ театр өнерінің дамуына жол ашылды. Қызылордада ең алғаш театр ашылуының басты себебі – қаланың 1925-1929 жылдары Қазақ АССР-інің астанасы болуы. Бұл кезеңде Қазақ мәдениеті мен өнерін дамытуға ерекше көңіл бөлінді. Театрдың ашылуы Қазақ өнерінің дамуына үлкен серпін берді. Бұл жерде алғашқы қойылым – Қ.Кемеңгерұлының «Алтын сақа» пьесасы көрсетілді. Кейінірек театр Алматыға көшірілді, ал Қызылордада жергілікті театр өнері дами берді. Театрдың Алматыға көшірілуі Қызылордадан Алматыға астананың және сонымен бірге театрдың көшірілуінің бірнеше негізгі себептері болды: 1. Географиялық және экономикалық жағдай • Қызылорда табиғи жағдайлары бойынша (су тапшылығы, ауа райының қолайсыздығы) астана ретінде ұзақ мерзімді дамуға қолайлы болмады. • Алматы орналасқан жері бойынша қолайлырақ болды: су ресурстары мол, климаты жұмсақ, ауыл шаруашылығы мен өндірісті дамытуға ыңғайлы. 2. Көлік және инфрақұрылым мәселелері • Қызылордада көлік қатынасы шектеулі болды.

Ол кезде теміржол желісі әлсіз дамыған еді. • Алматы Ресеймен және басқа аймақтармен теміржол арқылы жақсы байланысқан, бұл экономикалық даму үшін маңызды болды. 3. Мәдени және стратегиялық себептер 24 болды. • Алматы халқының саны көп, мәдени орталық ретінде дамуға мүмкіндігі жоғары • Кеңес үкіметі Қазақстанның оңтүстігі мен шығысын дамытуға ерекше мән берді. Сол себепті 1929 жылы Қазақстан астанасы Алматыға көшірілді, ал онымен бірге мәдени мекемелер, соның ішінде театр да жаңа астанаға қоныс аударды. Театр өнерінің дамуы 1930 жылдары театр толығымен Алматы қаласына көшіріліп, оның шығармашылық деңгейі одан әрі жоғарылады. Осы кезеңде ұлттық драматургия мен актерлік шеберлік дамып, Қазақ театры өз көрермендерін тарта бастады. Қазақстанның басқа қалаларында да театрлар ашылып, аймақтық өнер ошақтары пайда болды. Белгілі актерлер мен режиссерлер Қазақ театр өнерінің дамуына үлес қосқан танымал актерлер мен режиссерлер қатарында С. Қожамқұлов, Қ. Қуанышбаев, Е. Өмірзақов, Ш. Айманов, А. Әшімов сынды өнер тарландары бар. Олар қазақ драматургиясының негізін қалап, сахна өнерін жаңа деңгейге көтерді. Әсіресе, Шәкен Аймановтың режиссерлік жұмыстары ұлттық театр өнерінде ерекше орын алды. Сонымен қатар, театр ашылған жылы Міржақып Дулатұлының «Бәйбіше-тоқал» және Ілияс Жансүгіровтің «Кек» пьесалары да сахналанды. Бұл қойылымдар қазақ қоғамындағы өзекті әлеуметтік мәселелерді көтеріп, ұлттық театр өнерінің негізін қалады. Қошкелі Кеменгерұлының «Алтын сақа» пьесасы туралы нақты мәліметтер өте аз сақталған, себебі кеңес дәуірінде оның шығармалары идеологиялық себептермен зерттеуге шектеу қойылған. Алайда, жалпы Қошкелі Кеменгерұлының шығармашылығына қарап, «Алтын сақа» пьесасы қазақ қоғамындағы әлеуметтік мәселелерді, ұлттық дәстүрлер мен өзгерістерді арқау еткенін болжауға болады. Ол көбінесе ұлттық сана, ағартушылық және қазақ халқының тарихи-әлеуметтік жағдайы туралы жазды. Сол себепті «Алтын сақа» пьесасы да сол кезеңдегі Қазақ қоғамының шындығын бейнелеп, ұлттық құндылықтар мен жаңа заман арасындағы қайшылықтарды көрсетуі мүмкін. Өкінішке қарай, пьесаның толық мәтіні бізге жетпеген немесе зерттелмеген болуы мүмкін. Қошкелі Кеменгерұлының «Алтын сақа» пьесасы туралы архивтік деректер шектеулі болғанымен, кейбір мәліметтер қолжетімді. Мысалы, 1924 жылы Ақтөбе педагогикалық техникумының студенттері осы пьесаны сахналағаны туралы дерек бар. Бұл қойылымда жастар қазақтың бұрынғы қарапайым тұрмысын бейнелеуге тырысқан. Сонымен қатар, Қошкелі Кеменгерұлының шығармаларының толық жинақтарын зерттеу арқылы «Алтын сақа» пьесасы туралы қосымша ақпарат табуға болады. Мысалы, оның үш томдық шығармалар жинағының бірінші томында зерттеулері, көркем шығармалары және мақалалары қамтылған. Мұхтар Әуезовтің «Еңлік-Кебек» пьесасы – қазақ әдебиетіндегі тұңғыш драмалық шығарма ретінде бағаланады. Бұл пьесаның негізінде XVIII ғасырда болған шынайы тарихи оқиға жатыр. Шығу тарихы. 1. Тарихи негізі • Пьеса XVIII ғасырдағы Еңлік пен Кебектің қайғылы махаббат оқиғасына негізделген. • Еңлік – найман тайпасынан шыққан қыз, Кебек – керей руының батыры. • Екі жастың махаббаты руаралық қақтығысқа байланысты трагедиямен аяқталады: олар ру билерінің шешімімен өлім жазасына кесіледі. 2. Пьесаның жазылуы және алғаш қойылуы • Мұхтар Әуезов бұл пьесаны 1917 жылы 20 жасында жазды. 25 • Алғашқы қойылымы 1917 жылы 7 мамырда Семей қаласының маңындағы Ойқұдық жайлауында өтті. • Бұл қойылымды Әуезов өзі ұйымдастырып, рөлдерді оқушы жастар мен мұғалімдер ойнаған. 3. Пьесаның кейінгі тағдыры • 1922 жылы пьеса қайта өңделіп, Семейде ресми сахнада қойылды. • 1926 жылы Қызылордада ашылған алғашқы Қазақ кәсіби театрының репертуарына енді. • Уақыт өте пьеса бірнеше рет толықтырылып, 1956 жылы соңғы нұсқасы жарық көрді. «Еңлік-Кебек» – махаббат бостандығы мен ескіліктің тар шеңберін сынайтын шығарма. Мұнда екі ғашықтың жеке бақыт үшін күресі мен

қоғамдық дәстүрлердің қарама-қайшылығы көрсетіледі. Бұл пьеса қазақ драматургиясының дамуына негіз болып, кейінгі драмалық шығармаларға үлкен ықпал етті. Міржақып Дулатұлы – «Бәйбіше-тоқал» Жазылу және қойылу тарихы: • «Бәйбіше-тоқал» пьесасы 1912 жылы жазылған және Қазақ драматургиясының алғашқы үлгілерінің бірі болып саналады. • Шығарма 1926 жылы Қызылордада ашылған алғашқы кәсіби Қазақ театрының репертуарына енген. Тақырыбы мен мазмұны: • Бұл пьесада Қазақ қоғамындағы көп әйел алу дәстүрінің әлеуметтік және моральдық мәселелері көтеріледі. • Басты кейіпкерлер – бәйбіше (бірінші әйел) мен тоқал (екінші әйел) арасындағы тартыс, ер адамдардың үстемдігі, әйелдердің тағдыры мен әділетсіздіктері көрсетіледі. • Шығарма әйел теңсіздігін сынап, Қазақ қоғамындағы әлеуметтік өзгерістерді бейнелейді. Ілияс Жансүгіров – «Кек». Жазылу және қойылу тарихы: • «Кек» пьесасы 1926 жылы жазылған. • Ол да алғашқы қазақ кәсіби театрының сахнасында қойылған маңызды шығармалардың бірі болды. Тақырыбы мен мазмұны: • Пьесада революция, таптық күрес және әділет жолындағы күрес тақырыптары қозғалады. • Кейіпкерлері – әлеуметтік теңсіздікке қарсы шыққан қарапайым халық өкілдері мен олардың қанаушылары. • Шығарма кеңестік идеологияға сай әділеттілік пен жаңа заман құндылықтарын дәріптейді. Бұл пьесалар 1926 жылы Қызылордадағы алғашқы қазақ театрының қалыптасуында маңызды рөл атқарды және Қазақ драматургиясының дамуына үлес қосты. Қазіргі театр өнері. Бүгінде Қазақстанда ұлттық драма театрлары, музыкалық театрлар және опера-балет театрлары жұмыс істейді. Қазақ ұлттық академиялық драма театры еліміздің мәдени мұрасын сақтап, театр өнерін дамытуда маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, Астана Опера, Қ.Қуанышбаев атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық қазақ музыкалық-драма театры және М.Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театры сияқты ірі театрлар да көрермендерге сапалы өнер туындыларын ұсынуда. 26 Қорытындылай келе, Қазақстандағы ең алғашқы театр ұлттық мәдениеттің қалыптасуында маңызды орын алды. Ол Қазақ өнерінің кәсіби деңгейге көтерілуіне ықпал етіп, қазіргі заманғы театр өнерінің дамуына негіз қалады. Қазақстандағы театр өнерінің қалыптасуы қазақ халқының мәдени-рухани дамуының маңызды кезеңдерінің бірі болды. Дәстүрлі айтыс, жыр, терме және халықтық ойындар кәсіби театрдың негізін қалады. 1926 жылы Қызылордада ашылған алғашқы Қазақ мемлекеттік драма театры ұлттық сахна өнерінің дамуына жол ашып, қазақ драматургиясының қалыптасуына үлкен ықпал етті. Кәсіби театр өнерінің дамуы 1930 жылдары Алматыға көшірілгеннен кейін қарқын алды. Бұл кезеңде сахна шеберлері мен драматургтер жаңа ұлттық репертуар жасап, қазақ театрын кәсіби деңгейге көтерді. Кеңес дәуірінде театр өнері мемлекеттік қолдауға ие болып, жаңа бағыттар мен стильдер қалыптасты. Тәуелсіздік жылдарында қазақ театры ұлттық болмысын сақтай отырып, заманауи театр өнерімен ұштасып, халықаралық деңгейге көтерілді. Бүгінде Қазақстанда көптеген театрлар жұмыс істейді, олар ұлттық және әлемдік классика туындыларын сахналап, мәдени мұраны дәріптеуде. Осылайша, Қазақстандағы театр өнері өзінің тарихи даму жолында ұлттық мәдениеттің маңызды бір бөлігіне айналды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі: 1. Әуезов М. «Қазақ театрының тарихы». – Алматы: Өнер, 1985. 2. Қожахметұлы М. «Қазақ театр өнері: қалыптасуы мен дамуы». – Астана: Фолиант, 2002. 3. Нұртазин Т. «Қазақ драматургиясы және театр». – Алматы: Санат, 1994. 4. Қазақстан Республикасының Қазақ энциклопедиясы, 2005. Ұлттық энциклопедиясы. 5. Мұқанов С. «Өмір мектебі». – Алматы: Жазушы, 1970. 6. – Алматы: Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. - Алматы: Ғылым, 1993. 7. Жұмабеков Ә. Қазақ сахна өнері: дәстүр мен жаңашылдық. – Астана: Елорда, 2008. 8. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 1997. 9. Мархабатұлы Т. Қазақ театрының өркендеуі. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. 10. Исмаилов Е. Қазақ әдебиеті және театр өнері. – Алматы: Ғылым,

1956. 11. Бораш М. Қазақ театры: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Атамұра, 2015. 12. Ергөбек Қ. Сахна саңлақтары. – Астана: Фолиант, 2007. 13. Кенжеханұлы С. Қазақ мәдениеті және театр өнері. – Алматы: Өнер, 2012. 14. Қирабаев С. Ұлт театры және әдебиет. – Алматы: Білім, 2001. 15. Сейтметов Ә. Театр және уақыт. – Алматы: Жазушы, 1980. 16. Әбілов С. Қазақ драматургиясының ерекшеліктері. – Алматы: Дәуір, 1999. 17. Нұрпейісов Ә. Театр әлемі. – Астана: Фолиант, 2018. 18. Байтенова Қ. Қазақ театрының даму кезеңдері. – Алматы: ҚазҰУ баспасы, 2005. 19. Рахымжанов Т. Қазақ сахнасы: тарихи шолу. – Алматы: Өркениет, 2016. 20. Ахметов Т. Қазақ театр өнерінің бастаулары. – Алматы: Раритет, 2003.